PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING LUG‘ATI USTIDA ISHLASH MAZMUNI

M.Z.Fayzullayeva
Maktabgacha ta’lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini qayta tayèrlash va ularning malakasini oshirish instituti dotsenti.
https://doi.org/10.5281/zenodo.22792233

Annotatsiya
Maqola mazmuni maktabgacha yoshdagi bolalarning lug‘ati ustida ishlash, bolaning so‘z boyligini kengaytirish, aniqlashtirish va faollashtirish masalalariga bag‘ishlangan. Maqolada 3–7 yoshli bolalarning yosh xususiyatlariga mos lug‘atni rivojlantirish metodik ishlari berilgan.
Tayanch so‘z va iboralar: nutq, lug‘at boyligi, so‘zlar ma’nosi, lug‘atni faollashtirish, metodik usullar, nutqiy va kommunikativ rivojlanishi.

Lug‘at ustida ishlash bolaning lug‘at boyligini boyitish, aniqlashtirish, mustahkamlash va faollashtirishga qaratilgan. U maktabgacha yoshdagi bolaga nafaqat yangi so‘zlarni eslab qolishga, balki ularning ma’nosini, mazmuniy nozik jihatlarini, boshqa so‘zlar bilan bog‘liqligini tushunishga hamda turli muloqot vaziyatlarida ularni o‘rinli qo‘llashga yordam beradi.

Maktabgacha yosh davrida bola predmetlar, harakatlar, belgilar, hodisalar, holatlar, shuningdek, odamlar va atrof-muhitdagi obektlar o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi so‘zlarni o‘zlashtiradi. U umumlashtiruvchi so‘zlarni tushunishga, so‘zlarni mavzuli guruhlarga birlashtirishga, ma’nodosh va qarama-qarshi ma’noli so‘zlarni tanlashga, so‘zlarning to‘g‘ri va ko‘chma ma’nolarini farqlashga, ko‘p ma’noli so‘zlarni anglashga o‘rganadi.

Masalan, “igna” so‘zi tikuvchilik ignasini, ignabargli daraxtning ignasini yoki tipratikanning ignalarini anglatishi mumkin.

Lug‘at grammatik tuzilish, tovush madaniyati va bog‘langan nutq bilan uzviy bog‘liqdir. Bola so‘z ma’nosini qanchalik aniq tushunsa va uni mazmuniga ko‘ra to‘g‘ri tanlay olsa, uning fikr bayoni shunchalik aniq va ifodali bo‘ladi. Yangi so‘z bola tomonidan so‘z birikmalari, gaplar, hikoyalar, dialoglar, o‘yinlar va kundalik muloqot jarayonida qo‘llanilganda sust (passiv) lug‘atdan faol lug‘at tarkibiga o‘tadi.

Lug‘atni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari

Lug‘atni boyitish: bolaning tushunadigan va qo‘llaydigan so‘zlar doirasini kengaytirish; predmetlar, harakatlar, belgilar, materiallar, tabiat hodisalari, kasblar, transport vositalari, idish-tovoqlar, kiyim-kechaklar, o‘simliklar, hayvonlar, oziq-ovqat mahsulotlari, his-tuyg‘ular va munosabatlarni ifodalovchi so‘zlarni kiritish.

So‘zlarning ma’nosini aniqlashtirish: predmetlar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni tushunish, muhim belgilarini ajratib ko‘rsatish, vaziyatga mos so‘zni tanlash.

Lug‘atni faollashtirish: tanish so‘zlarni bolaning o‘z nutqida savollar, o‘yin vaziyatlari, tasvirlash, hikoya qilish, qayta so‘zlab berish, dialoglar, sahnalashtirish, kuzatishlar va ijodiy topshiriqlar orqali qo‘llashga kiritish.

Ma’noli bog‘lanishlarni rivojlantirish: so‘zlarni mavzular bo‘yicha birlashtirish, umumlashtiruvchi tushunchalarni, sinonimlarni, antonimlarni, ko‘p ma’noli so‘zlarni (aytilishi bir xil, ammo ma’nolari har xil bo‘lgan so‘zlar: o‘t-maysa, o‘t-ariqdan o‘tish, o‘t-olov), to‘g‘ri va ko‘chma ma’noli so‘zlarni tanlash ko‘nikmalarini shakllantirish.

Metodik usullar

Tematik so‘z guruhlari bilan ishlash tasniflash, taqqoslash va umumlashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar bir guruhga kiruvchi predmetlarning nomlarini aytadilar, ularning belgilarini, harakatlarini va vazifasini ajratib ko‘rsatadilar:

Idish-tovoqlar — piyola, likopcha, choynak, qoshiq;

kiyim-kechaklar — ko‘ylak, ko‘ylakcha, qalpoq, kamzil;

Transport — avtobus, poyezd, samolyot, velosiped;

Mevalar — olma, nok, anor, shaftoli;

O‘yinchoqlar — to‘p, qo‘g‘irchoq, kubiklar, piramida.

So‘zlarning ma’nosini aniqlashtirish uchun quyidagi savollardan foydalaniladi: “Bu nima?”, “Qanday?”, “Nima qiladi?”, “Nima uchun kerak?”, “Nimadan yasalgan?”, “Qayerda uchratish mumkin?”, “Nimasi bilan o‘xshash?”, “Nimasi bilan farq qiladi?”, “Qanday aniqroq aytish mumkin?”, “Yana qanday aytish mumkin?”

Masalan, anorni ko‘rib chiqishda uning belgilari aytiladi: dumaloq, qizil, qattiq, shirali, donador; so‘ngra so‘z birikmalari va gaplar tuziladi: “qizil anor”, “shirali anor”, “Anorning ichida ko‘p donalari bor.”

Sinonimlar aniq va ifodali so‘zlarni tanlashga yordam beradi: yurmoq — odimlamoq — sudralib yurmoq; gapirmoq — aytmoq — so‘ramoq — tushuntirmoq; chiroyli — go`zal — ko‘rkam; g‘amgin — qayg‘uli — xafa.

Antonimlar narsa, hodisa va harakatlarning belgilarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi: katta — kichik, baland — past, keng — tor, tez — sekin, issiq — sovuq, xursand — g‘amgin.

Ko‘p ma’noli so‘zlar va ko‘chma ma’nolar tanish holatlar orqali o‘rgatiladi: «daraxt bargi» va «qog‘oz varag‘i», «stul oyog‘i» va «bolaning oyog‘i», «eshik tutqichi» va «yozish uchun ruchka».

Asta-sekin oddiy obrazli ifodalardan foydalaniladi: «oltin qo‘llar», «tikanli shamol», «yorug‘ tabassum», «soy oqmoqda».

Bunday ishlar bolani badiiy matnni va obrazli nutqni tushunishga tayyorlaydi.

Lug‘at boyligini rivojlantirishga oid o‘yinlar va mashqlar namunasi

«Bir so‘z bilan ayt», «Belgisini tanla», «Kim nima qiladi?», «Teskarisini ayt», «Boshqacha ayt», «So‘zni aniq tanla», «Ortiqchasi qaysi?», «Gapni davom ettir», «Narsani tasvirla, biz topamiz»,«Juftini top».

«Narsani tasvirla, biz topamiz» o‘yinida bola narsaning nomini aytmaydi, balki uning belgilari va vazifasini ajratib ko‘rsatadi: «U dumaloq, rezinali, u bilan o‘ynash mumkin, uni dumalatish va otish mumkin».

Boshqa bolalar esa topadilar: «Bu — to‘p».

Kuzatish uchun yo‘nalishlar

- yangi so‘zlarni tushunish va ulardan foydalanish;
- predmetlar, harakatlar, belgilar va holatlarni nomlash;
- umumlashtiruvchi so‘zlarni tanlash;
- so‘zlarni mavzuli guruhlarga birlashtirish;
- sinonim va antonimlardan foydalanish;
- ko‘p ma’noli so‘zlarni tushunish;
- vaziyatga mos aniq so‘zni tanlash;
- yangi so‘zlarni gaplar, hikoyalar, o‘yinlar va muloqotda qo‘llash;
- notanish so‘zlarning ma’nosi haqida savollar berish.

ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

Bolalar lug‘atini rivojlantirish bo‘yicha ish namunalari

Yosh	Ish yo‘nalishi	Namuna
3–4 yosh	Buyumlar, ularning yaqqol belgilarini va harakatlarini nomlash; «katta — kichik», «uzun — qisqa», «baland — past» so‘zlarini farqlash; umumlashtiruvchi so‘zlarni o‘zlashtirish: o‘yinchoqlar, kiyim-kechak, idish-tovoqlar, mebellar.	«Qanday?» o‘yini. Bolalarga olma ko‘rsatiladi va: «Olma qanday?» deb so‘raladi. Bolalar javob beradilar: «Qizil, dumaloq, shirin» So‘ngra harakatni aniqlashtirish uchun: «Olma bilan nima qilish mumkin?» deb so‘raladi. Bolalar javob beradilar: «Yeyish, yuvish, kesish.»
4–5 yosh	Faol lug‘atni buyumlar, sifatlar, xususiyatlar va harakatlarni ifodalovchi so‘zlar hisobiga boyitish; mavzu asosida so‘zlarni tanlash; topishmoqlarning mazmunini tushunish; ma’no-dosh va zid ma’noli so‘zlardan o‘rinli foydalanish; ko‘p ma’noli so‘zlar bilan tanishtirish.	**«Boshqacha ayt» o‘yini.** Bolalarga **«Bola yurmoqda»** gapi beriladi. Bolalar unga ma’nodosh harakatni bildi-ruvchi so‘zlarni tanlaydilar: **«qadam tashlayapti», «shoshilyapti», «yugurayapti».** So‘ngra ular harakatlarni taqqos-laydilar: **«sekin yuradi», «tez yuguradi».**
5–6 yosh	So‘zning ma’no jihatini aniqlashtirish; ma’nodosh va zid ma’noli so‘zlarni tanlash; buyumlarning materiali, xususiyatlari va harakatlarini nomlash; so‘z ma’nolarining nozik farqlarini ajrata bilish; tavsif va hikoya tuzishda aniq hamda o‘rinli so‘zlardan foydalanish.	**«Aniq so‘zni top» o‘yini.** Tarbiyachi: **«Shamol qanday bo‘lishi mumkin?»** deb so‘raydi. Bolalar javob beradilar**: «Kuchli, sovuq, keskin, mayin.»** Shundan so‘ng ular ushbu so‘zlardan foydalanib gap tuzadilar: **«Mayin shamol barglarni tebratadi».**
6–7 yosh	Lug‘at boyligini mustah-kamlash va faollashtirish; ma’noga eng mos va aniq so‘zni tanlash; so‘zlarning to‘g‘ri va ko‘chma ma’nolarini tushunish; ko‘p ma’noli so‘zlar, maqollar va matallar ustida ishlash; so‘zlardan mustaqil hikoya tuzishda o‘rinli foydalanish.	**«Iborani tushuntir» mashqi. «Oltin qo‘llar»** iborasi muhokama qilinadi. Bolalar uning ma’nosini quyidagicha izohlaydilar: **«Bu ibora ko‘p ishni mohirona va sifatli bajara oladigan inson haqida aytiladi».** Shundan so‘ng ular **mohir usta** haqida qisqa hikoya tuzadilar.

Pedagog bolalarning lug‘atini boyitibgina qolmasdan, balki lug‘atdagi so‘zlardan o‘rinli foydalanishga ham o‘rgatib borishi, nutq orqali bayon etiladigan fikrlarini aniqroq ifoda eta olish ko‘nikmasini hosil qildira olishi kerak. Bolalarning kattalar bilan nutqiy muloqoti ular lug‘atini faollashtirishda qimmatli vosita bo‘lib hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi 2019 yil 17 dekabrda qabul kilingan 595-sonli O‘RQ.
2. Grosheva I.V., Maxmudova D.T., Nabixanova Sh.B., Pak S.V., Nazarova V.A., O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun “Ilk qadam” milliy o‘quv dasturi (uchinchi nashr) Toshkent 2026-yil.
3. F.R.Qodirova, M.Z.Fayzullaeva “Maktabga tayyorlov guruhlarida nutqni rivojlantirish ta’limiy faoliyatini tashkil etish” – T.:2021.
4. Grosheva I.V., Djanpeisova G.E., Mikailova U.T., Ismailova M.A., Kenjabaeva D.A., Gulyamova N.B., Miftaeva N.A. “O‘yin orqali ta’lim olish” Toshkent, 2020 y.
5. Nurtiring Early Learners a good start for every child A curriculum for Preschool Education in Singapore (Educators guide for values social and emosional competencies and learning dispositions) 2022.